

Konečný, Zdeněk; Mainuš, František

**O nové hodnocení válečných zajatců a cizích civilních dělníků v týlu
fašistického Německa 1939-1945**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1963, vol. 12, iss. C10, pp. [85]-106

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102188>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENĚK KONEČNÝ—FRANTIŠEK MAINUS

O NOVÉ HODNOCENÍ VÁLEČNÝCH ZAJATCŮ
A CIZÍCH CIVILNÍCH DĚLNÍKŮ
V TÝLU FAŠISTICKÉHO NĚMECKA 1939—1945*

Dějínám druhé světové války bylo až dosud věnováno značné množství monografií, větších i menších studií, úvah a vzpomínek všeho druhu. A přece je nevyjasněna celá řada problémů, ba dokonce celých úseků, souvisejících s obdobím druhé světové války. Některé z nich ani marxistická historiografie nehodnotí zcela správně a nezařazuje na patřičné místo v dějinném vývoji. Některé otázky byly historiky nebo jinými osobami, které se věnovaly studiu druhé světové války, z mnoha důvodů záměrně opomíjeny. V posledních letech se zvláště v Německé spolkové republice množí literatura o rozličných úsecích a problémech druhé světové války a není náhodou, že tu vesměs převažují práce, snažící se v té či oné formě obhajovat německý militarismus a imperialismus. Je charakteristické, že právě četní západoněmečtí historikové, žurnalisté a ostatní lidé, kteří píšou o poslední válce, mlčí o těch otázkách, jejichž řešení by nebylo žádoucí současnému politickému a hospodářskému vývoji Německé spolkové republiky. Období kultu osobnosti způsobilo, že ani sovětská historická věda nevěnovala některým problémům druhé světové války náležitou pozornost.

Mezi otázky, které nevzbudily většího zájmu v dosavadní literatuře o druhé světové válce, patří osud válečných zajatců a cizích civilních osob, násilně deportovaných na otročké práce do nacistického Německa ze všech evropských zemí, které Hitler dočasně porobil. Nelze říci, že bychom neměli vůbec žádné vědomosti o těchto lidech, nebo že by světová veřejnost nebyla těsně po skončení války informována o tomto nejrozsaáhlejším otrokářském systému v novodobých dějinách lidstva. Avšak otázky, spojené s osudem miliónů těchto lidí, byly osvětleny většinou jen na okraji velkých soudních procesů, zejména v průběhu toho, který se vypořádal s hlavními válečnými zločinci před spojeneckým tribunálem v Norimberku. Zprávy, jež dostala světová veřejnost o válečných zajatcích a deportovaných cizích civilních dělnících, se týkaly povětšinou zločinů, jichž se na nich dopustil nacistický režim. Tyto informace, většinou tiskové, rozhlasové apod., vzbudily svého času velký rozruch. Bylo to v souvislosti s tím, kdy se lidé na celém světě s hrůzou dovídali o strašlivých zločinech v táborech smrti, o vyhlazení židů a o dalších fašistických zlořádech. Také oběti nacistické zvrůle v táborech pro válečné zajatce a cizí civilní pracovníky zůstaly do dnešního dne živými svědky zločineckého režimu nacistů v Evropě. Veřejnost však o nich ví mnohem méně nežli o obětech koncentračních táborů. Kromě toho váleční zajatci a civilní občané nejrůznějších evropských národností, pracující nuceně v hitlerovském Německu, nebyli jen trpným objektem nacistické libovůle a hrůzovlády. Byli aktivní složkou velkého tábora svobodumilovných lidí, kteří přispěli svým podílem k ví-

těžství nad německým fašismem. Tento faktor nebyl zatím, až na malé výjimky, téměř vůbec zkoumán a není plně doceněn.

Pro boj porobených národů s fašismem má tudíž zkoumání otázky života a působení miliónů pracovníků v nacistickém Německu nejen význam historický, nýbrž i vysoce politický a zejména dnes nanejvýš aktuální. Lidé různých národností, rozličných vyznání i politického přesvědčení vytvořili společnou protifašistickou frontu a ve velmi obtížných podmínkách zotročující práce bojovali za svobodu svých zemí, za osvobození veškerého lidstva z područí fašistické tyranie.

Dodnes, ačkoli uplynulo už mnoho let od skončení druhé světové války, nejsou smazány a zapomenuty všechny zkušenosti a vzpomínky na internacionální spolupráci někdejších obětí nacismu. Bývalí váleční zajatci i civilní dělníci z rozličných zemí, deportovaní kdysi násilně do nacistických robotáren, kteří poznali velmi názorně metody nacistů, jsou dnes znepokojeni oživením fašistických živlů v některých zemích, zejména na území Německé spolkové republiky, ve Francii a jinde. Mnozí z nich vystupují jako rozhodní odpůrci válečných plánů svých vlád a pracují rozličnými metodami proti pokusům zavléci lidstvo do hrůz třetí světové války. Velká část válečných zajatců a nuceně nasazených dělníků prošla v letech druhé světové války tvrdou zkouškou a mnozí z nich politicky vospěli právě v tomto těžkém boji. Platí to zvýšenou měrou o lidech ze zemí s kapitalistickým společenským řádem, kteří před druhou světovou válkou projevovali ve značné míře indiferentní politické názory. Vzájemný styk s lidmi pokrokových názorů, zejména s komunisty a občany Sovětského svazu vůbec, měl pak hluboký vliv na jejich myšlení.

Světová veřejnost je informována o zločinech nacistického wehrmachtu a nacistického režimu vůči válečným zajatcům, především sovětským, a to prostřednictvím dokumentů, jež sloužily jako obžalovací materiál při soudech s válečnými zločinci, ať už to byli hlavní váleční zločinci v Norimberku, nebo někteří vysocí důstojníci wehrmachtu. Z dalších soudních přelíčení šlo zejména o tzv. Wilhelmstrassenprocess a některé další.¹

Historik dnes proto nemusí věnovat největší pozornost otázkám spojeným přímo se zločiny wehrmachtu vůči válečným zajatcům. Touto tematikou se obecně zabývá i některá literatura.² Pozornosti by však neměly ujít další problémy vizičí se k této otázce. Jedním z nich je například nasazení válečných zajatců do práce ve válečném průmyslu, v zemědělství nebo na jiných úsecích hospodářství, ať už v samém Německu nebo v některých, nacisty porobených zemích. Jde tu o zjištění a konkrétní sledování osudů statisíců válečných zajatců různých evropských národností, kteří se nedostávali do styku pouze s vojenskými orgány, nýbrž také s funkcionáři hospodářských úřadů nacistické říše, se stranickými orgány nacismu, s podnikateli a zaměstnavateli, od sedláků přes německé mistry a přední dělníky až po ředitele monopolů a trustů, a nakonec s civilním německým obyvatelstvem měst i vesnic.

Obdobné problémy vyplývají ze studia osudů cizích civilních dělníků, kteří byli nuceně zavlečeni na otrocké práce do říše. Také o nich zná veřejnost některé obecné výnosy, jimiž příslušné nejvyšší orgány nacistů řídily jejich pobyt, práci a život v německých továrnách, na polích a všude tam, kam byli nasazeni.³ Obdobně jako v případě válečných zajatců je třeba i tu na základě konkrétních pramenů sledovat pokud možno každodenní život těchto lidí, a to na pracovištích i v táborech, jejich styky s celým tehdejším prostředím, které je obklopovalo, v němž se tito tzv. auslendři pohybovali.

Milióny cizích pracovních sil, jež byly zavlčeny během druhé světové války na území nacistického Německa, tvořily důležitou složku válečné ekonomiky, bez níž by se výroba třetí říše po odčerpání německých pracovních sil na frontu, ocitla ve zcela neřešitelné situaci. Představitelé nacistického otrokářského systému, mezi nimi především zvláštní zplnomocněnec pro pracovní nasazení Sauckel, se hájili na soudních procesech tím, že se nasazení cizích pracovních sil do válečné výroby jeví jako naprostá nezbytnost, vyvolaná válečným stavem a situací na frontách.⁴

Ponechme však stranou zjevné porušení všech existujících zásad o zacházení s civilním obyvatelstvem v dočasně obsazených státech a s válečnými zajatci, i tu skutečnost, že byli tito lidé nasazení právě do válečné výroby nacistického Německa. Povšimněme si spíše způsobu, jakým byli nuceni vykonávat otrockou práci a v jakých celkových podmínkách žili. Ty se totiž vymykají všem lidským zásadám o zacházení člověka s člověkem. Nebyl to však jen Sauckel, Hitler, Himmler, popřípadě několik generálů z generálního štábu wehrmachtu, pověřených vedením záležitostí válečných zajatců, kdož byli vinni ztročením miliónů lidí, jejich strádáním a smrtí statisíců z nich. Němečtí monopolisté, střední i drobní podnikatelé, sedláci, ti všichni přivítali laciné pracovní síly, které jim byly k dispozici v táborech válečných zajatců i cizích civilních dělníků. Měli beztrestnou příležitost k neomezenému vykořisťování těchto bezprávných otroků, které ovládali pomocí nacistického aparátu v podobě gestapa a dalších institucí státu a strany. Otázky vykořisťovatelské politiky vůči válečným zajatcům a cizím civilním dělníkům v Německu ve druhé světové válce musí stát v popředí zájmu historického zkoumání, má-li být uspokojivě vysvětlen zločinný charakter německého nacistismu.

Životní podmínky válečných zajatců a zavlčených civilních dělníků byly do značné míry ovlivněny zaměstnavateli. I když existovaly obecné směrnice pro zacházení s jednotlivými skupinami těchto lidí, jejich stravování, ubytování apod., přece jen záviselo často od místních podmínek, v neposlední míře od osoby samotného zaměstnavatele, jemuž byli cizí pracovníci přiděleni. Jsou známy příklady zvláště nelidských podmínek, například v táborech u Kruppových továren v Essenu i jinde. Mnoho dokladů o nelidském zacházení s válečnými zajatci a cizími civilními dělníky je dochováno též ze zemědělství, kde osud jednotlivce závisel nezdědka ještě více na zaměstnavateli, nežli v případě průmyslového podnikatele.

Životní úroveň i pracovní podmínky, jakož i pobyt válečných zajatců a cizích civilních dělníků v prostředí nacistického Německa, byl podstatně ovlivněn jejich národnostní příslušností. Zacházení s těmito lidmi a celková politika nacistického režimu vůči nim se řídila mimo jiné přináležitostí k jednotlivým národním skupinám; vykazovala potom značné rozdíly. Současně s tím se v plné míře projevovala též rasová hlediska nacistů. Občané, kteří byli z hlediska nacistické ideologie rasově méněcenní, v první řadě příslušníci všech slovanských národů, byli na tom nejhůře. Vůči nim prováděli nacisté krvavou a v pravém slova smyslu vyhlazovací politiku, ať už šlo o válečné zajatce nebo o nasazené cizí civilní dělníky.

Můžeme uvést osud polských válečných zajatců, prvních obětí vyhlazovací politiky, i když v průběhu války byli většinou převedeni do stavu nuceně nasazených civilních dělníků, neboť i tam společně s civilními Poláky náleželi mezi nejpronásledovanější skupinu mezi ostatními národnostmi. V první fázi války, v době

vítězství německých armád, byl život Poláků v Německu nepřetržitou řadou ponížení, hladu, týrání a nelidské práce. Nacistická propaganda zaslepila německý národ natolik, že i široké masy obyvatelstva v pravém slova smyslu štvaly tyto oběti nacistické zvěře jako zvěř. Těžké tresty za sebemenší prohřešek, například nenošení písmene „P“ jako označení polské národnosti, byly na denním pořádku; koncentrační tábory i tzv. výchovné či nápravné tábory dostávaly velký přírůstek právě z řad polských občanů, pracujících na německém území. Teprve v průběhu roku 1942 nastalo určité zmírnění v postupu vůči Polákům, a to v souvislosti s celkovou změnou nacistů v poměru k válečným zajatcům a civilním dělníkům; tyto změny vyvolala zvyšující se potřeba pracovních sil.⁵

Nejtragičtější byl úděl sovětských válečných zajatců a sovětských civilních dělníků v říši. Je obecně známá vyhlazovací politika nacistů proti sovětským lidem, motivovaná rasovou nenávisí k „méněcenným“ národům Sovětského svazu a nenávisí k socialistickému zřízení v jejich zemi vůbec. O strašných zločinech nacistů vůči sovětským občanům na dočasně okupovaném území SSSR je dostatek dokumentů.⁶ Ani zločiny německých vojsk proti sovětským válečným zajatcům nezůstaly skryty před zraky světové veřejnosti. Až do doby, kdy nedostatek pracovních sil donutil nacisty posílat sovětské válečné zajatce ve větším měřítku na práce do válečného průmyslu a zemědělství v říši, byli tito lidé bezohledně odsouzeni k smrti hladem v nepředstavitelných vyhlazovacích táborech na obsazeném území Sovětského svazu a v Polsku. Od roku 1942 byli sověšští váleční zajatci jako žádoucí pracovní síla poněkud šetřeni, ale jen do té míry, aby vydrželi alespoň krátkou dobu a byli výhodněji zničeni v práci. Jejich postavení bylo po celou dobu války ve srovnání s válečnými zajatci ostatních národností daleko nejhorší.

Obdobně na tom byli civilní občané Sovětského svazu, zavlčení na práce v říši. Byli bezohledně vykořisťováni v továrnách i v zemědělství. Byli vystaveni nejkrutějšímu teroru všech nacistických institucí, od pracovního úřadu až po gestapo. Za sebemenší přestupek byli vydáváni drakonickým trestům včetně přeražení do koncentračních táborů a vyhlazovacích táborů.

Ze slovanských národů, jimž nacistická rasová politika připravovala fyzickou likvidaci, byli v poměrně výhodnějším postavení jen příslušníci tzv. Protektorátu a tzv. Slovenského štátu a „loutkových“ států na území Jugoslávie. Češi, kteří byli nasazeni na nucené práce do Německa, měli mnohem více osobní svobody než Poláci či sověšští občané, a tím i více příležitosti učinit svůj pobyt v říši snesitelnější; nebyli vystaveni ani tolika ponižujícím ustanovením. Také jejich stravování, ubytování a pracovní podmínky byly výhodnější. Vysvětlení blahovolnějšího postupu nacistů vůči příslušníkům českého národa vyplývá z politiky nacistů k českému národu vůbec. Nacisté nesledovali v tzv. Protektorátě cíl okamžité fyzické likvidace českého národa, jako například v Polsku nebo na dočasně okupovaném území Sovětského svazu; ta měla následovat teprve po vítězství fašistického Německa ve válce. Slováci, Chorvátí, Srbové, pokud byli příslušníky tehdejších tzv. samostatných států, měli taktéž řadu výhod, plynoucích jim ze skutečnosti, že byli „občany spojeneckých států“. Leč i v případě Čechů, Slováků a Jihoslovanů nutno zdůraznit, že jejich pracovní a životní podmínky v říši byly vesměs tvrdé; nucené nasazení například našich občanů tvoří jednu z nejtemnějších stránek okupační historie Československa.

Váleční zajatci ze západních států — Francouzi, Belgičané, Angličané, Holanďané a Američané — měli poněkud lepší úděl než zajatci slovanských národů.

Nacisté alespoň navenek vůči nim zachovávali některá usnesení mezinárodních konvencí o válečných zajatcích. I když také vůči těmto lidem nacisté mnohokrát porušili základní pravidla lidskosti a dokonce řadu z nich bez rozsudku usmrtili, přece jen takový postup nebyl pravidlem, jako v případě sovětských občanů. Rovněž strážní personál v táborech a na pracovištích s nimi zacházel shovívavěji, i chování civilního německého obyvatelstva k nim bylo příznivější, než bylo obvyklým zjevem u zajatců sovětských nebo polských. Zásobování válečných zajatců ze západních zemí bylo podstatně lepší; kromě toho měli příležitost písemného styku s domovem a dostávali balíčky s kaloricky bohatými potravinami prostřednictvím Červeného kříže.

Obdobně, v relativně lepších podmínkách, žili v nacistickém Německu civilní dělníci ze západních zemí, občané z Francie, Holandska, Norska a Belgie. Měli řadu výhod před tzv. ostarbeitry a polskými lidmi, ať už šlo o osobní volnost, lepší ubytování, stravování apod. Též v přidělování na pracoviště byli preferováni před občany Sovětského svazu a Polska, kteří zpravidla byli dáváni na nejnebezpečnější a nejtěžší pracovní úseky.

Velký rozdíl mezi válečnými zajatci a civilními dělníky východu a západu existoval rovněž ve mzdové politice. Civilní dělníci ze západu (na stejnou úroveň se řadili také dělníci z tzv. Protektorátu) dostávali zhruba tutéž mzdu jako němečtí dělníci, občané Sovětského svazu a Polska pracovali za podstatně nižší mzdy, prakticky téměř zdarma, vezmeme-li v úvahu veliké srážky na stravování v táborech, na daně apod.⁷ Nedá se ovšem říci, že by francouzští, belgičtí a jiní západní občané, kteří byli nahnáni na nucené práce do říše, i při rozličných výhodách, žili a pracovali ve „skvělých“ podmínkách. Také oni byli otroky v nacistických továrnách, byli nuceni dlouho a těžce pracovat při nedostatečné stravě, hrozilo jim nebezpečí, že budou nařčeni z přípravy nějakého odporu a přecházeni do kárných táborů, že budou v krajním případě dáni k dispozici gestapu a poslání do koncentračního tábora. Také jejich pot a krev ulpěly na rukou německých podnikatelů a monopolistů, kteří dělali všechno možné, aby plnili požadavky wehrmachtu.

Bylo už řečeno, že milióny válečných zajatců a cizích civilních dělníků byly v průběhu druhé světové války stále cennější pracovní silou. Německé ztráty na frontách, především na východě, byly tak citelné, že nutily nacisty pročesávat bezohledně zbylé řady německých dělníků a zemědělců a doplňovat jimi prořídle divize. Dokonce i v tak důležitých odvětvích jako byla těžba uhlí nebo zbrojní průmysl, byli odvoláváni němečtí dělníci a posíláni na frontu. Mobilizace německých žen zdaleka nenahradila neustále stoupající nedostatek pracovních sil. Proto už během roku 1942 byli v masovém měřítku nahnáni na nucené práce obyvatelé všech evropských porobených zemí.

Přítomnost mnoha miliónů cizinců v říši velmi zhoršila její vnitřní bezpečnost.⁸ Nacisté si byli dobře vědomi této skutečnosti a prováděli všechna možná opatření, aby znemožnili či alespoň zmenšili nebezpečí z přítomnosti tolika lidí, kteří žili a pracovali v Německu z přimucení a pod silným terorem. Pro mnoho nacistických funkcionářů nebylo tajemstvím, že tito lidé byli ve zdrcující většině nepřáteli jejich režimu a že využívali každé příležitosti, aby se pokusili podlomit jeho odolnost. V mnohých zprávách a rozličných nařízeních nacistických orgánů a služeben se zdůrazňovalo toto nebezpečí, jež hrozilo bezpečnosti říše, její válečné výrobě i německému civilnímu obyvatelstvu, jestliže každý Němec nebude úzkostlivě pozorovat činnost cizích civilních dělníků a válečných zajatců na

pracovištích a mimo ně, jestli sám nezlikviduje nebo nepomůže zlikvidovat každý náznak odporu. Policejní orgány spolu se stranickými institucemi i dalšími úřady nacistické říše vytvořily hustou síť rozličných dohlížitelů, verbovali donašeče mezi válečnými zajatci a cizími civilními dělníky, snažili se prostě za každou cenu proniknout do jejich středu. Zesílily teror a nejistotu, aby morálně zlomily své oběti a vytvořily z nich poslušné otroky bez vůle k odporu.

Cílem masového nasazení miliónů cizích pracovních sil s otrokářským, poháněčským systémem a krvavým terorem, bylo udržovat válečnou výrobu nacistického Německa v průběhu druhé světové války na vysokém stupni. Zdálo by se, že lidé, nasazení do této výroby, žijící v nelidských podmínkách táborů, ponižování, vyhladovělí, bezprávní a vydáni na pospas nenávisti velké většiny německého obyvatelstva, jsou bezbarvou masou, toužící jediné po kousku chleba, aby se jim podařilo přežít hrůzy války a dostat se do svých domovů. Existuje však třicetkrát více než dostatek příkladů, ač dosud málo známých, jež svědčí o pravém opaku. Opravňují k tvrzení, že masu válečných zajatců a cizích civilních dělníků přispěly značným podílem k vítězství nad nacistickým Německem. Dochovaly se doklady i z činnosti nacistických orgánů, jež poskytují svědectví o rozličných formách odporu těchto lidí proti fašistickým okupantům.

Lze zatím jmenovat aspoň některé způsoby, jichž užívali ztotočení lidé v době svého nedobrovolného pobytu v nacistickém Německu, ve snaze poškodit jeho válečnou výrobu či jiný úsek hospodářství. Velmi rozšířenou formou odporu byla sabotáž. Sabotáže měly nesčetné varianty a ani gestapu se nepodařilo ve většině případů zjistit, zda jde o neštěstí, náhodu, běžný defekt ve výrobě, nebo o cílevědomou sabotáž. Poškozování válečné výroby a její zpomalování bylo neobyčejně nebezpečné.

Protože bylo prakticky nemožné střežit každého cizího pracovníka a tím spíše usvědčit jej pak z účasti na sabotáži, proto se nacističtí činitelé uchylovali k tomu, že při sebemenším podezření trestali válečné zajatce a cizí civilní dělníky nejtvrdším způsobem, s úmyslem zastrážit ostatní. Tisíce takových obětí pohltily koncentrační tábory a mučírny gestapa. Ani sebedokonalejší síť dohlížitelů, agentů a provokaterů nebyla s to postihnout všechny provedené sabotážní akce, nezřídká velmi dovedně, vynalézavě a odvážně připravené. Historik, který sleduje aktivní boj válečných zajatců a cizích civilních dělníků v říši, se již nikdy nedoví o velikém množství sabotáží, z nichž mnohé by si jistě zasluhovaly, aby s nimi byla seznámena světová veřejnost jako s důkazem statečnosti a hrdinství lidí, žijících v nesmírně těžkých podmínkách a přesto bojujících svůj nerovný zápas s fašismem. Mnoho se můžeme dovědět ještě od pamětníků, bývalých válečných zajatců či nasazených civilních dělníků.

Z mnoha hlášení nacistických orgánů vyplývá, jaké starosti jim činily různé, na první pohled nepatrné akce za zpomalení a poškození válečné výroby. Příslušníci porobených evropských národů, donuceni pracovat při výrobě zbraní a jiného válečného materiálu, si byli vesměs vědomi, že je jejich povinností, aby podle svých možností narušovali plynulý chod nacistické válečné výroby. Jsou známy případy, kdy váleční zajatci, zejména sovětští, odmítali pracovat ve zbrojních továrnách; byli za to zlikvidováni v koncentračních táborech. Tisíce lidí dalo přednost sebezmrzačení před prací pro nepřítele a většina z nich se k tomuto činu rozhodla v uvědomělé snaze nepracovat pro fašismus.

Jinou rozšířenou formou odporu byly neustálé pokusy o útek z táborů s touhou probít se buď do vlasti, do neutrální ciziny, nebo alespoň do některé z obsazených

zemí, kde měl uprchlík naději, že mu domácí obyvatelstvo pomůže; můžeme být hrdi na to, že v mnoha případech touto zemí bylo obsazené Československo. Útěky nabyly obrovských rozměrů, takže nacistické orgány byly téměř bezmocné ve své snaze jim zabránit nebo je alespoň omezit. Ani drakonické tresty nemohly odvrátit touhu po svobodě.

Mnoho válečných zajatců a nasazených civilních dělníků uprchlo, když už nemohlo déle snášet útrapy. Neméně častým zjevem byly útěky, podmíněny uvědomělou snahou dostat se z moci nepřítele a touhou znovu bojovat proti němu se zbraní v ruce. Tisíce válečných zajatců, především sovětských, i cizích civilních dělníků různých národností, po překonání nebezpečí na útěku, došly svého cíle; buď posílily ve své vlasti řady armády, nebo partyzánské oddíly různých evropských zemí.⁹

Protifašistický boj válečných zajatců a civilních deportovaných dělníků byl v mnoha případech organizován a veden jedinci nebo častěji odbojovými skupinami. Už dnes jsou známé mnohé z ilegálních skupin v Německu, jež prováděly v táborech a na pracovištích důležitou uvědomovací činnost a připravily řadu odvážných odbojových akcí. Z případů, jež jsou známy zejména z dokumentů gestapa a policie, vyplývá, že nejaktivnějšími organizátory ilegálního odporu mezi válečnými zajatci a cizími civilními dělníky byli komunisté, a že významnou úlohu tu měli občané Sovětského svazu: nemalá byla též pomoc německých komunistů. Komunisté byli nejaktivnějšími bojovníky proti fašismu ve všech evropských zemích a tato skutečnost se potvrdila také v nejhlubším týlu fašistického Německa.¹⁰

V organizovaném protifašistickém odporu mezi válečnými zajatci a cizími civilními dělníky měla nemalou úlohu vzájemná spolupráce lidí různých národností. Velkou podporou pro tento boj byla pomoc antifašistických Němců. Třeba znovu zdůraznit, že to byli hlavně němečtí komunisté, kteří v řadě případů přispěli k vytvoření ilegálních středisek a pomáhali upevňovat mezinárodní solidaritu. Dosud známé případy protifašistického boje válečných zajatců a cizích civilních dělníků v říši představují jen nepatrnou část skutečnosti.¹¹ Je proto povinností historiků aby na základě všech dostupných pramenů doplnili značné mezery a zhodnotili přínos lidí zavlčených do Německa v boji s fašismem. Je jasné, že se již nepodaří postihnout ve všech podrobnostech obraz tohoto boje v týlu nepřítele. Avšak ani existující průkazné prameny nebyly ještě zdaleka vyčerpány a na jejich základě se dá zmíněná skutečnost ve své podstatě zrekonstruovat. Tím se podstatně změní názor na význam boje válečných zajatců a cizích civilních dělníků proti fašistické tyranii. Musíme znovu opakovat, že historické zhodnocení otázky miliónů válečných zajatců a cizích civilních dělníků v nacistickém Německu za druhé světové války je v současném stavu velmi úryvkovitě.¹²

Ze stručného přehledu literatury je vidět na první pohled, že úplně chybí celkový obraz, jenž by zachytil alespoň v hlavních rysech nejdůležitější problémy tohoto tématu. Je nutno říci, že bude velmi složité zpracovat a zhodnotit přínos válečných zajatců a civilních dělníků mnoha národností v boji proti fašismu v říši, jestliže budou chybět podrobnější dílčí monografické práce. Pramenná základna k celkovému zpracování je dosud přece jen poněkud zlomkovitá. Značná část materiálu z bývalých ústředních orgánů nacistické říše, jež spravovaly záležitosti válečných zajatců a lidí na nucených pracích (generální štáb, zplnomocněnec pro pracovní nasazení, ministerstvo pro válečný průmysl a hospodářství, Hlavní úřad bezpečnosti říše, apod.), byla z valné části zničena nebo je nepřít-

stupná, především vědeckým pracovníkům ze socialistických zemí. Badatelé Německé spolkové republiky nebudou mít ani v budoucnu pravděpodobně velký zájem zabývat se podobnými otázkami, jež pro ně nejsou přitažlivé, ani aktuální.¹³ Praměny, pocházející z činnosti nižších orgánů a institucí nacistické říše, nabízejí však mnoho konkrétního materiálu, samozřejmě jen pro určitou oblast. Vydané praměny, v první řadě protokoly soudních procesů s válečnými zločinci spolu s průkazním materiálem, mají rovněž prvořadou hodnotu, avšak mnohdy jsou příliš jednostranné.¹⁴ Převážně jde o dokumenty, které mají za úkol dokázat některé zločiny, spáchané na válečných zajatcích a nuceně nasazených dělnících, zdaleka však nemohou vytvořit základnu pro úplný obraz a navíc poměrně málo dokladů hovoří o odporu těchto lidí vůči nacistům. Mnoho bílých míst pomohou vyplnit vzpomínky těch přímých účastníků, kteří se z nuceného pobytu v říši šťastně vrátili do svých domovů.

Značnou překážkou pro zhodnocení úlohy miliónů, lidí pracujících nuceně po dobu války v Německu, nebo v některých nacisty obsazených územích, je skutečnost, že dosud chybí monografická zpracování, např. o jednotlivých národnostních skupinách nebo taková, která by se omezila na menší teritorium. Monografické studium je bezpodmínečně nutné, má-li být vbrzku ukázán v plné šíři a hloubce tragický osud nasazených mas na jedné straně a jejich příspěvek v boji s fašismem na straně druhé. Zpracování tohoto tématu je potřebné a pro hodnocení dějin druhé světové války naprosto nezbytné. Dosud vydané práce o dějinách druhé světové války buď tyto otázky zcela opomíjely nebo jim věnovaly jen povrchní pozornost. V některých pracích napsaných západními historiky bylo dokonce těchto problémů zneužito k útokům na Sovětský svaz.¹⁵

Také pro dějiny jednotlivých evropských národů v době druhé světové války má značný význam otázka nucené práce jejich občanů v nacistickém Německu a zmíněný úsek boje s fašismem. Konečně i pro dějiny Německa není bez významu přínos občanů jiných zemí v protifašistickém boji. Na jedné straně se ukazuje nelidskost a krutost nacistického režimu a na druhé straně jako světlá místa vystupují neznámí němečtí občané, kteří bez ohledu na teror podporovali oběti nacistické zvěle, zachovali si svou lidskou tvář a dokázali, že vedle nacistického Německa existovalo i lepší Německo. Stovky německých komunistů a antifašistů položilo ve spolupráci s příslušníky jiných národů ve společném boji s fašismem své životy. Ve vzpomínkách mnoha bývalých válečných zajatců a nasazených civilních dělníků dodnes nevymizely příklady pomoci a spolupráce s německými soudruhy. Tyto skutečnosti tvoří nesporně součást dějinného obrazu Německa za poslední světové války.¹⁶

Pro naše národní dějiny mají své oprávnění dvě témata z této problematiky. Jde v první řadě o nasazení občanů naší republiky na nucené práce do Německa. Druhý okruh otázek se soustřeďuje na vyjasnění úlohy, jakou měli váleční zajatci a cizí civilní dělníci, které v době druhé světové války zavlkl nacistický režim na naše území.

V naší historické literatuře nebyla napsána ještě ucelenější práce o nasazení našich občanů na nucené práce do Německa.¹⁷ A přece pro pochopení řady otázek okupační politiky nacistů u nás je nutno objasnit i tento problém. Na nucených pracích bylo několik set tisíc osob z území naší republiky. Nacističtí okupanti spolu se svými pomahači z řad českých kolaborantů sledovali hromadným nasazením českých občanů v říši několik cílů. Češi, kteří byli poslání na nucené práce, vytvářeli důležitý zdroj pracovních sil. Mezi statisíci nuceně nasazených bylo

značné procento odborníků, dělníků i techniků. Také ostatní, i když nepatřili doslova do kategorie odborných pracovních sil, jako např. příslušníci ročníků jednadvacet a čtyřadvacet, kteří byli nasazeni hromadně, byli pro nacisty velmi vhodným „materiálem“ pro rychlé zaučení v továrnách na válečnou výrobu, neboť většina těchto lidí měla dobré předpoklady osvojit si v krátké době potřebnou kvalifikaci. Do říše byly nasazovány záměrně celé skupiny našeho národa, jež podle názoru okupantů jim byly nejnebezpečnější. Byla to především mládež. Proto byly v průběhu okupace „totálně“ nasazovány celé ročníky mladých lidí. Také početná skupina venkovského obyvatelstva a inteligence se stala obětí okupantské politiky a byla vyvezena na práci do německých zbrojních podniků. Jedním z důležitých úkolů historiků bude osvětlit zásady, podle nichž vybíraly okupantské orgány naše občany k nasazení do říše a do jaké míry jim v tom byly nápomocny spoluprací protektorátní úřady. Není pochyby o tom, že se mnozí ocitli v říši jako oběti osobní msty některých domácích přísluhovačů nacistů. Jednou z dalších otázek, jež se nabízejí k řešení, je zhodnotit, jak hluboce se odrazila okupantská politika nucené práce v psychologii našich lidí jako součást potlačovacího aparátu okupačních orgánů.

Další skupina otázek je spojena s pobytem našich občanů v Německu. Jde tu především o prozkoumání jejich života v táborech pro cizí civilní dělníky, jejich práce v továrnách a činnosti mimo pracovní dobu. Jak již bylo uvedeno, dělníci z území tzv. Protektorátu byli německými orgány postaveni na roveň dělníkům ze západoevropských zemí, a to jak v otázce zásobování a stravování, tak i pokud šlo o mzdu. Příděly potravin byly po celou válku poměrně nízké a s blížícím se koncem války se stále omezovaly, takže valná část našich občanů byla odkázána na halíčky z domova. Pracovní podmínky v továrnách byly velmi tvrdé, pracovní doba nepoměrně dlouhá a práce vysilující. Zvláště nebezpečná byla pracoviště v takových místech, jež byla střediskem náletů spojeneckého letectva. Ubytování v táborech se pochopitelně lišilo podle místních podmínek, bylo však zpravidla neuspokojivé, zvláště po stránce hygienické.

Velký komplex otázek je spojen s chováním našich občanů, žijících dočasně na německém území. Až na nepatrné výjimky si uvědomovali, že svou nucenou práci přispívají udržet nad vodou nacistické válečné hospodářství a pomáhají tak svým utlačovatelům. Značná část z nich byla z počátku politicky v zajetí buržoazní ideologie první republiky. Avšak zkušenosti s Mnichovem, okupace naší republiky a konečně sám život v Německu na otrockých pracích, to všechno se kladně odrazilo ve vývoji jejich politického myšlení. Také hrdinný boj sovětských národů s nacistickými útočníky, působení politicky nejuvědomělejších příslušníků našeho národa i styk s politicky vyspělými občany jiných národností a antifašistickými Němci, zapůsobily kladně na celou masu českých „totálně“ nasazených pracovníků v říši. Domníváme se, že tuto skutečnost bude třeba velmi pečlivě zkoumat, protože politické uvědomění našich občanů v době nucených prací mělo neobyčejný dosah nejen pro dobu válečnou, nýbrž i poválečnou.

Politické myšlení nasazených českých lidí, hlavně mladých, ovlivnil nejintenzivněji styk s komunisty všech národností a s občany Sovětského svazu, ať již s válečnými zajatci či s civilními pracovníky. Mnozí naši lidé se poprvé seznámili s občany socialistického státu a měli jedinečnou příležitost obdivovat se jejich statečnosti, s níž snášeli ty nejtvrší pracovní a životní podmínky, a vidět jejich nezlomnou vůli po vítězství, jehož zrodu sami aktivně napomáhali. Osobního styku se sovětskými občany využilo mnoho Čechů k nabytí poznatků o jejich

životě v socialistické vlasti. Zkušenosti a poučení, jichž naši občané nabyli stykem s příslušníky jiných národností, zejména s občany Sovětského svazu, je třeba vzít v úvahu jako vážný přínos pro formování marxistického světového názoru v jejich hlavách i srdcích. Mezi českými lidmi v Německu bylo mnoho takových, kteří nehodlali nečinně přihlížet boji ostatních národů s fašismem a nechtěli svou vlastní prací posilovat fašistický zbrojní průmysl. Také oni přispěli svým podílem k aktivnímu boji proti nacistickému Německu. Nikdy nebudou zjištěny všechny případy sabotáží a jiných odbojových forem našich občanů v říši, avšak i známé případy dokazují, že se jich mnoho uvědoměle snažilo narušit fašistické válečné hospodářství. Vyrábět co nejpomaleji, vyrábět co nejvíce zmetků a nedávat nepříteli k dispozici své odborné znalosti, to bylo heslem většiny cizích dělníků v nacistickém Německu, naše občany nevyjímaje.

Tisíce Čechů využilo i druhé nejrozšířenější formy odporu, totiž útěku a dostaly se z fašistických otrokáren domů, kde se skrývaly a často zapojily do partyzánského hnutí. Zvláště v poslední fázi války útěky českých občanů z říše masového charakteru. Mnozí z nich se činně účastnili organizovaného protifašistického boje již na území Německa. Ilegální skupiny nechyběly ani v táborech českých dělníků. V mnoha případech spolupracovali členové českých odbojových skupin s antifašistickými skupinami německými a se skupinami složenými z příslušníků jiných národností. Mnozí z nich položili své životy za odbojovou činnost v organizacích, když tyto byly zjištěny a rozbity gestapem.¹⁸ Dodnes však neznáme přesnější rozsah protifašistického boje našich občanů nasazených na práce v Německu, i když se ukazuje, že byl značný. Je proto povinností naší historie zjistit ve všech existujících pramenech skutečné rozměry tohoto odporu a zhodnotit jej v souvislosti s celkovým antifašistickým bojem našich národů, neboť je to jeho nedílná a významná součást. Kromě toho třeba mít na paměti, že se někteří z českých uprchlíků z nacistického Německa připojili k partyzánům, ať již na našem území nebo v jiných evropských zemích; např. v Jugoslávii, Francii a dokonce i v Itálii.

Uvedené otázky jsou nejdůležitější pro poznání a ocenění přínosu našich občanů, nasazených na nucené práce v Německu. Celý tento složitý komplex otázek je nutno řešit a doplnit tak naše národní dějiny okupačního období.

Jaké prameny jsou k dispozici ke studiu otázky totálně nasazených českých občanů v Německu? Nutno předem říci, že pramenná základna není nejlepší. Materiál z bývalých nacistických orgánů dovolí nám zjistit metody, jichž používali okupanti při nábore pracovních sil pro práci v říši. Vcelku dobře lze sledovat např. oficiálně stanovené přiděly potravin, jež dostávali naši občané v průběhu války, dále jsou k dispozici platné směrnice pro zacházení s příslušníky naší republiky na území Německa, oficiální údaje o mzdových podmínkách apod. V materiálech ústředních nacistických orgánů, pokud jsou uloženy na území Německé demokratické republiky, není mnoho dokladů, jež by blíže osvětlovaly život a hlavně činnost našich občanů v říši. Jsou tu však přece jen určité prameny, jež podávají aspoň zlomkovitě pohled na mnoho otázek, důležitých pro řešení tohoto problému. Jsou to zejména materiály justiční povahy. Tak např. ve Státním ústředním archivu v Postupimi je velký komplex spisů bývalého ministerstva spravedlnosti, v němž je zaznamenána řada případů sabotáží a jiných odbojových činů proti nacistickému režimu.¹⁹ Materiál podobného charakteru je uložen např. také v Institutu marxismu-leninismu při ÚV SED v Berlíně, kde jsou zvláště některé soudní akty proti zahraničním dělníkům, mezi nimi také proti Čechům,

kteří byli souzeni jako nepřátelé říše za sabotáže, pomoc válečným zajatcům apod.²⁰

Je nepochybné, že v mnoha fondech bývalých nižších nacistických orgánů a institucí, uložených dnes v archivech NDR, je ještě mnoho konkrétního materiálu o našich občanech, jejich životě v hitlerovském Německu i o jejich boji proti fašismu. Také podnikové archivy, v nichž Češi pracovali (pokud se ovšem zachovaly), mohou obsahovat cenné zprávy tohoto druhu, avšak ani tento materiál se nemůže zdaleka vyjádřit ke všem stránkám života, strádání a bojů našich občanů v nepřátelském prostředí Říše. Prameny úřední povahy, pocházející z bývalých nacistických orgánů a institucí, jsou nutně jednostranné a zlomkovité. Nacisté pochopitelně nevěděli, ani nikdy mnoho nepoznali o smýšlení našich občanů, o jejich akcích namířených proti válečné výrobě, o spolupráci s dělníky jiných národností a válečnými zajatci, o působení politicky vyspělých soudruhů mezi nimi, politickém zrání takřka všech totálně nasazených, i když se to všechno odehrávalo před jejich zraky.

Velmi cenným pramenem, u nás dosud zdaleka nedocněným, jsou osobní vzpomínky, popřípadě jiné dokumenty totálně nasazených občanů. Naše historiografie dodnes nevěnovala patřičnou pozornost shromažďování vzpomínek tohoto typu. V Polsku například těsně po válce zorganizovali někteří vědecktí pracovníci několik velkých akcí, v jejichž průběhu získali nemálo cenného materiálu, který pak dovolil mnohem snadněji zpracovávat otázku nasazení polských občanů v říši a pobyt válečných zajatců tamtéž.²¹ Na našem pracovišti jsme se pokusili v současné době provést obdobný sběr vzpomínek našich občanů, nasazených na říšskoněmeckém území. Zaměřili jsme se však zatím jen na získávání takových vzpomínek, v nichž naši občané ličí spolupráci s dělníky jiných národností a s válečnými zajatci. Omezili jsme okruh vzpomínek záměrně, neboť akce širšího rozsahu a zaměření by si vyžádala značně vyspělého technického aparátu. Avšak i dílčí výsledky a zkušenosti ukazují, že vzpomínky našich občanů na pobyt v říši přinesou cenný materiál. Ukázalo se, že mají dodnes v živé paměti řadu episod a projevíli ochotu je jakýmkoli způsobem předat pro naši práci, neboť na ní mají sami eminentní zájem. Dokonce jsme objevili příklady, že bývalí totálně nasazení si vytvořili jakási sdružení, čas od času se scházejí a obnovují si své vzpomínky. Ale nejen to. Diskutují o tom, jak by na svých pracovištích a ve svých funkcích co neaktivněji bojovali s rostoucím nebezpečím fašismu. Mezi bývalými totálně nasazenými je i dokumentární materiál, zejména fotografie, jenž je tím cennější, že v úředních pramenech je výjimkou. Většinou je však po technické stránce velmi neuspokojivý. Vzpomínky mají pochopitelně řadu záporů, jež jsou neoddelitelnou součástí materiálu tohoto druhu. Jsou osobně laděny, s odstupem téměř dvou desetiletí skýtají možnosti větších omylů, než kdyby vznikaly bezprostředně po válce. Projevuje se na nich i vliv přečtené literatury a filmů o druhé světové válce jako prvek, jenž někdy zkresluje vnitřní hodnotu vzpomínek. Přesto i současné vzpomínky mají více kladů než záporů a představují jeden z předních pramených podkladů pro poznání zmíněné tematiky.

Pro studium okupace naší republiky nebude bez užitku ani zpracování dalšího uvedeného okruhu problémů. Jsou jím otázky, související s přítomností válečných zajatců a cizích civilních dělníků po dobu války na okupovaném území Československé republiky. Po celou dobu války žily u nás desetitisíce příslušníků všech evropských národností. Až na výjimky byli tito lidé umístěni převážně na našem pohraničí, jež bylo mnichovským diktátem připojeno k Německu. V samotném

tzv. Protektorátě nevyužívali nacističtí činitelé tyto pracovní síly z bezpečnostních důvodů. Obávali se dislokovat tábory válečných zajatců a cizích civilních dělníků do českého prostředí, protože by tím usnadnili odbojovou činnost jak jich samotných tak i českého obyvatelstva. Pouze na sklonku války, v době velkých ústupů na východní i na západní frontě, byly rozmisťovány skupiny válečných zajatců a cizích civilních dělníků také na území tzv. Protektorátu. Tito lidé byli však převážně používáni na stavbu opevnění. Ani na území tzv. Slovenského štátu nebyl velký počet válečných zajatců. Jen v některých válečně důležitých podnicích, jako např. v Dubnici n. Váhom, byly skupiny francouzských válečných zajatců. Existovalo tu také menší množství táborů pro sovětské válečné zajatce.

Zato na našem pohraničí byly po celou dobu války desetitisícové skupiny občanů z mnoha evropských zemí. Poznat blíže jejich osudy po všech stránkách by znamenalo přispět podstatně ke znalostem o okupaci. Dnes např. mnoho nevíme o vývoji pohraničí v době druhé světové války, kde byl okupační režim podstatně jiný než v tzv. Protektorátě. V pohraničních oblastech žila početná skupina českého obyvatelstva a v průběhu války tu bylo nasazeno mnoho protektorátních Čechů. O životě těchto občanů, o jejich odporu vůči fašismu a o jejich přispění k osvobození naší vlasti nevíme rovněž skoro nic.²² Tím více je třeba si všimnout početné skupiny cizinců na našem pohraničí (včetně českého obyvatelstva z tzv. Protektorátu), jež tvoří svérázný faktor v jeho vývoji za druhé světové války.

Prvními násilně nasazenými cizinci na našem území byli Poláci. Již několik dní po napadení Polska hitlerovským Německem začaly docházet i do tzv. Sudet první transporty polských válečných zajatců a brzy po nich i polských civilních dělníků. Z počátku byli dáváni převážně do zemědělství, na stavby a opravy silnic, k pracím na železničních tratích, do cukrovarů apod. S postupem doby se počet polských občanů na našem území stále zvyšoval. Na statcích německých sedláků, v továrnách i na železničních tratích pracovali Poláci za velmi těžkých podmínek, mnohem těžších než měli např. pracovníci ze západních zemí. S každým dalším vítězstvím nacistického wehrmachtu v prvních fázích války se množil počet cizích dělníků a válečných zajatců na našem území. Po vítězství nad Francií byly na naše pohraničí dopraveny početné transporty francouzských válečných zajatců a brzy po nich se objevili také civilní francouzští občané. Počet Francouzů byl značně vysoký. Část z nich byla nasazena na práce do továren všeho druhu, i vysloveně válečného charakteru, bez ohledu na jakékoliv ustanovení haagské či ženevské konvence. Francouzští váleční zajatci, kteří odmítali pracovat — ať již proto, že přidělená práce se svým charakterem neshodovala s mezinárodními usneseními, nebo se odvolávali na své vojenské hodnosti — byli k pracovnímu výkonu rozličnými způsoby nuceni. Nikdy však ne tak drasticky jako v případech polských nebo sovětských občanů.

V létě 1940 byly zřízeny na našem území první tábory pro anglické válečné zajatce. Ti pracovali v počátečních fázích války většinou ve výrobě, jež neměla vyloženě válečný charakter. Byli nasazováni na práce při úpravách cest, železničních tratí, v cukrovních apod. Jejich životní i pracovní podmínky byly relativně lepší ve srovnání s příslušníky jiných, zvláště východoevropských národů. Značný počet válečných zajatců i civilních dělníků na našem území se rekrutoval z Jugoslávie. Jugoslávci byli nasazováni převážně v zemědělství. Postupně se jejich situace poněkud zlepšila, tak jak se utvářel poměr nacistů k pracovníkům

ze zahraničí. Už v menší míře se vyskytli v obsazeném pohraničí Československa civilní dělníci z Řecka, Belgie, Holandska a tu a tam také z Norska.

Nejpočetnější skupinu mezi všemi národnostmi tvořili bezpochyby občané Sovětského svazu. Již na sklonku r. 1941 počaly přicházet první transporty sovětských válečných zajatců. Jejich počet se zvyšoval zvláště průběhem zimy a jara následujícího roku, kdy nacistické orgány ve zvýšené míře začaly používat sovětské válečné zajatce na práce i na říšském území. Protože se v průběhu války překládaly na naše území nové a nové podniky z míst, jež byla ohrožena bombardováním, rostl i počet sovětských válečných zajatců, takže na sklonku války jich bylo u nás několik desítek tisíc. Souběžně se sovětskými válečnými zajatci byli přiváženi na naše pohraničí sovětsští civilisté, muži i ženy, dokonce celé rodiny s dětmi. Nebylo snad v tzv. Sudetech vesnice a ve městech továrny, kde by nepracovali sovětské občany. Stejně jako sovětské válečné zajatci byli i tito tzv. ost-arbeitři opravdovými otroky fašismu. Žili v neuvěřitelně těžkých podmínkách, zásadně v táborech. Ani životní podmínky těch, kteří pracovali u německých sedláků, nebyly ve většině případů o mnoho lepší.

Po kapitulaci Itálie v r. 1943 byli přesunuti na naše území také četní Italové, příslušníci italské armády. Také oni se najednou ocitli v postavení válečných zajatců, měli však poněkud jiný statut než váleční zajatci jiných národností. Velký počet italských válečných zajatců byl nasazen především v západních Čechách. Jakmile bylo v r. 1944 potlačeno Slovenské národní povstání, byl též značný počet slovenských vojáků nahnán do zajateckých táborů v Sudetech, a tak i slovenští občané rozmnožili jako jedni z posledních řady válečných zajatců rozličných evropských národností, jež žily po dobu války na našem území.

Na základě pramenů, které máme k dispozici, nebude možno přesně zjistit, kolik válečných zajatců a nuceně nasazených cizích civilních dělníků pracovalo v průběhu války na našem území. Jen pro menší teritoria, např. okresy (landráty) existují přesnější zprávy, leč ani ty nejsou z celého okupačního období. Dá se však podložit pravdivost skutečnost, že počet těchto lidí během války neustále stoupal. Nejvíce jich pracovalo u nás na sklonku války. Na základě dílčích výpočtů je možno s rezervou usuzovat, že celkový počet cizích pracovníků na našem území (ať již válečných zajatců nebo civilních dělníků) dosáhl na sklonku války počtu alespoň 200.000—250.000 osob.²³ Nepočítáme mezi ně ovšem Čechy, kteří žili a pracovali na našem pohraničí, ani Čechy z tzv. Protektorátu.

V našich archivech všech typů je dochováno velké množství pramenů o životě válečných zajatců a cizích dělníků. Dovolují vcelku dosti dobře zachytit všechna důležitá ustanovení, jež vydaly nacistické orgány o válečných zajatcích a cizích civilních dělnících všech národností, a co je velmi důležité, jak se tato obecná nařízení uváděla v praxi v jednotlivých táborech, v továrnách, popřípadě jak je realizovali různí zaměstnavatelé.²⁴ Tato poslední skutečnost je totiž značně důležitá. Vždyť většina nařízení byla vskutku jiná na papíře a jiná v praxi, kdy se obracela vůči zotročeným pracovním silám v nacistickém Německu ještě krutěji než jak to diktovaly úřady. Je možno při této příležitosti vzpomenout např. různých opatření o zásobování válečných zajatců a cizích civilních dělníků. Pokud by se badatel držel jen strohých liter celé řady ustanovení, v nichž se určovala norma pro přiděl potravin, tu by zdaleka nezískal pravdivý obraz o tíživé výživové situaci válečných zajatců a cizích civilních dělníků v říši. Tak např. než sovětský válečný zajatec dostal svou porci polévky, pro niž úřady s vrozenou pečlivostí určily dávky potravin, prošly přiděly mnoha sklady a rukama různých

funkcionářů, ať již táborových či ze závodu. Nakonec jedl válečný zajatec jen zlomek, beztoho již velmi nízko stanovené normy. Kvalita vydávaného jídla byla velmi špatná.

Mnoho dalších případů svědčí o tom, že skutečný obraz o životě válečných zajatců a cizích civilních dělníků lze získat jen použitím pramenů, které ukazují opravdovou praxi při realizaci nerozličenějších nařízeních. Takové prameny např. dokazují, že se němečtí nacističtí funkcionáři v továrnách, mistřích, ba dokonce i prostí němečtí dělníci, s nimiž váleční zajatci a cizí civilní dělníci pracovali, vůči nim chovali nelidsky. Dvojnásob to platí o vztahu k sovětským a polským válečným zajatcům, tzv. ostarbeitrům a polským civilním dělníkům. Výjimku nečinili ani němečtí sedláci. I když samotná nařízení ústředních nacistických orgánů byla velmi tvrdá, vybízela k co největší přísnosti v jednání s cizinci, praxe byla zpravidla ještě mnohem horší. Brutalita této praxe nabyla takových rozměrů, že nakonec nepřekvapují ani rozličná nařízení vyšších nacistických úřadů, zvláště na sklonku války, jež za účelem zachování pracovní schopnosti válečných zajatců a cizích civilních dělníků pro válečnou výrobu musela brát tyto osoby v jistou ochranu před týráním. Z tohoto hlediska je žádoucí zpracovat podrobně otázku, jak se chovalo německé obyvatelstvo na našem území k válečným zajatcům a cizím civilním dělníkům.

Vcelku dobře se dají zachytit také pracovní podmínky cizích pracovních sil, a to ve všech odvětvích, kam byly nasazeny. V tomto směru skýtají prvořadý materiál podnikové archivy, i když jsou jejich fondy často troskovité. To platí především pro podnikové archivy našeho pohraničí. Prameny dokumentují velmi markantně úlohu podnikatelů, větších i menších, kteří vydělávali na novodobých otrocích obrovské peníze. Velké monopolní společnosti, Herrman Göring Werke počínaje a Schichtem konče, se přímo rvaly o přiděl laciných pracovních sil, jež pak vykořisťovaly způsobem, před nímž bledne exploatace z období průmyslové revoluce. Pracovní podmínky v továrnách našeho pohraničí byly stejně těžké jako např. v pověstných Kruppových závodech v Essenu. V hnědohelných dolech, na Mostecku a jinde dovedli kapitalističtí vykořisťovatelé v nemnoha měsících zničit fyzicky zdatné lidi tak, že se stali buď práce neschopnými, nebo umírali úplným tělesným vyčerpáním, které pak „lékař“ nazval třeba „srdeční slabostí“.

Na kolony sovětských válečných zajatců a ostarbeitrů jdoucích do práce byl stejně hrůzný pohled, jako na komanda vězňů z pověstných koncentračních táborů. V této souvislosti je třeba připomenout, že ani na našem pohraničí nepohrdli majitelé podniků pracovními silami z koncentračních táborů a setkáváme se tu dokonce na několika místech s pobočnými tábory neblaze pověstného Flossenbürgu, Gross Rosenu a Osvětimi. Při vykořisťování všech zmíněných pracovních sil ze všech koutů Evropy si nezadali ani drobnější podnikatelé, zejména majitelé menších továren a dílen, také majitelé velkostatků a němečtí sedláci; ti všichni nejenže neodmítali pracovníky nahnané na nucené práce, ale sváděli o jejich přiděl mezi sebou zápas, ve snaze dostat jich co nejvíce. Nebyli o nic mírnějšími pány než velkopodnikatelé. Také vyždímali z levných pracovních sil co se dalo, práce neschopné vraceli do tábora nebo pracovnímu úřadu a žádali „čerstvé“ lidi.

Vykořisťování desetitisíců občanů z porobené Evropy německými podnikateli na našem pohraničí tvoří nepochybně důležitou součást studia okupace Československa. Souvisí s tím i otázka, jak se tu zachovalo německé obyvatelstvo k válečným zajatcům a cizím civilním dělníkům. Tento problém není bezvýznamný. Většina německého obyvatelstva na našem území nejenže souhlasila

s krutým a nelidským postupem vůči těmto osobám, ale ochotně jej pomáhala nastolit a udržet. Existuje množství dokladů, jak Němci na našem pohraničí týrali válečné zajatce, hlavně sovětské, jak hrubě se chovali vůči civilním nasazeným dělníkům, zejména slovanských národností, jak na každém kroku a při každé příležitosti ponižovali jejich lidskou důstojnost. Pečlivě dodržovali všechna opatření, vydaná nacistickými orgány o zacházení s cizími pracovními silami dočasně porobené Evropy. V továrnách plnili funkce popoháněčů, špiclů a donášečů. Střežili každý pohyb válečných zajatců a cizích civilních dělníků a za sebemenší podezření je vydávali do rukou policie a gestapa. Ve své fanatické nenávisti k rasově „méněcenným“ lidem se neštítili žádné nízkosti a zhoršovali jejich osud snad ještě více než tomu bylo na území vlastní říše. Stovky válečných zajatců a cizích civilních dělníků se právě zásluhou „našich“ Němců dostaly do věznic, gestapáckých mučireň a koncentračních táborů, kde kruté týrání měla za následek smrt značného počtu těchto obětí. Sudetští Němci pořádali v pravém slova smyslu bony na uprchlé válečné zajatce a cizí civilní dělníky. Dokonce své děti vedli od nejtěplejšího mládí k nenávisti vůči lidem rasově prý méněhodnotným. Proto také ony byly postrachem uprchlých obětí z nacistických otrokáren. Za dopadení uprchlíků bylo vyplaceno do rukou sudetského německého obyvatelstva desetitisíce marek jako odměna za prokázané služby. Zášť sudetských Němců vůči cizím lidem nahnaným do továren a do zemědělství říše neustupovala příliš ani s množícími se porážkami wehrmachtu na frontách.

Pravda, byli i takoví sudetští Němci, kteří ve svém chování vůči cizím pracovním silám neklesli pod lidskou důstojnost, aktivně jim pomáhali, ale byli to spíše jedinci. Většina německého obyvatelstva Sudet se ve svém zaslepení provinila přímou účastí na zločinném zacházení s občany různých evropských států a někteří z nich se dopustili nejtěžších zločinů, jimž padlo za oběť množství válečných zajatců a cizích civilních dělníků. Problém viny německého obyvatelstva k nasazeným cizincům je třeba pečlivě prozkoumat a zhodnotit. Prameny skýtají vcelku dostatek důkazů viny jak jednotlivců, tak i celých skupin německého obyvatelstva. Jsou to většinou prameny bývalých nacistických úřadů a průkazná svědectví nejdejších válečných zajatců a cizích civilních dělníků. I když většinu dokladů o zločinech německého obyvatelstva se podařilo nacistům před útekem zničit, přece jen se zachoval dostatek takových dokumentů, jež svědčí nejen proti bývalým předním funkcionářům NSDAP, různých úřadů a organizací, ale přináší svědectví o vině části německého obyvatelstva na našem území.

Dalším problémem, jimž je třeba se zabývat, je odpor válečných zajatců a cizích civilních dělníků proti fašistickým utlačovatelům. Přípravné práce objevily materiál i k tomuto tématu. Nacistické orgány, ať již policejní, stranické či hospodářské, si byly velmi dobře vědomy, že masy cizích pracovních sil znamenají vážné nebezpečí pro vnitřní bezpečnost říše. Policie a gestapo zdokonalovalo bezpečnostní systém, aby se zmenšilo toto nebezpečí. Tábory válečných zajatců a cizích civilních dělníků byly pod přísným dozorem nejen strážných, ale husté síť důvěrníků gestapa, sicherheitsdiensu i policie. Avšak ani početný aparát udavačů a kruté tresty neodradily válečné zajatce a cizí dělníky od sabotáží, útěků a jiných forem odporu. Nacistické orgány nebyly s to uhlídat každého člověka ani na pracovišti, ani v táboře. Nikdo už nezjistí, kolik strojů bylo záměrně poroucháno, kolik součástek se ocitlo ve zmetcích a kolik hotových výrobků mělo vážné závady. Stovky válečných zajatců a cizích dělníků zaplatily svou odvahu životy v koncentračních táborech, ale přece další tisíce v tomto drobném zápase zasa-

zovaly nacistické říši citelné rány. Drobná, ale soustavná sabotáž, převážně velmi obezřetně maskována, vykonávala své dílo zkázy na válečné výrobě fašistického Německa.

Znepokojujícím zjevem pro nacistické orgány byla značně nízká produktivita práce. Ani systém rafinovaných odměn ve formě prémie, dávek kuřiva apod., jimiž mělo být váleční zajatci pobízeni k vyššímu výkonu, nebyl zvláště uspokojujivý. Udržováním nízké výkonnosti škodily cizí pracovní síly v říši její válečné mašinerii stejně vážně jako sabotážemi. I když se někteří nacističtí váleční zločinci, souzeni po válce v řadě procesů, snažili dokazovat, že nasazení dělníci v Německu žili velmi dobře a pracovali k plné spokojenosti hospodářských činitelů, hovoří konkrétní dokumenty o opaku.²⁵ Také na našem území si mnozí nacističtí funkcionáři lámali často hlavu, jak zvednout produktivitu práce válečných zajatců a nasazených dělníků alespoň na minimální úroveň Němců.

Důležitou zbraní válečných zajatců a cizích civilních dělníků proti nacismu byl útěk. V materiálech bývalých nacistických orgánů a institucí je velké množství dokladů o tom, že útoky nabyly masového charakteru. Váleční zajatci, zvláště sověští, využívali každé sebemenší příležitosti a riskující život, utíkali z pracovních komand. Uprchlíci byli nuceni překonat na své cestě steré nebezpečí. Když prchali z našeho pohraničí, museli se probít územím, osídleným německým obyvatelstvem, kde jim hrozilo na každém kroku odhalení. Mnozí z nich se po týdnech strádání znovu dostali do rukou policie a často zaplatili svou odvahu životem, v nejlepším případě pobýtem v tzv. výchovných táborech.

V této souvislosti je třeba se zmínit o pomoci, jakou poskytovalo válečným zajatcům a cizím civilním dělníkům české obyvatelstvo, žijící jak na pohraničí, tak na protektorátním území. Nacistické úřady se snažily izolovat cizince od českého obyvatelstva a pokud to bylo možné nedávaly je do území, kde bydlelo větší množství Čechů. Tato snaha však nepřinesla očekávané výsledky. V továrnách, na polích a všude tam, kde cizinci pracovali, dostávali se do přímého styku s českými dělníky a s veškerým českým obyvatelstvem. Naši občané pomáhali jim nejružnějšími způsoby. Sověští pracovníci, kteří trpěli nejvíce hladem, týráním a těžkou prací, byli vděční za každý kousek chleba, za obuv, šatstvo, kuřivo apod. Pomoc našich občanů byla v tomto ohledu velmi účinná a dodnes tisíce sovětských lidí vzpomínají na tento projev přátelské solidarity.²⁶ Velkým morálním povzbuzením pro sovětské, polské i ostatní dělníky bylo přátelské jednání a sympatie československých občanů vůči nim, jež byly někdy účinnější než kus chleba a přispěly k udržení duševních sil fyzicky vyčerpaných lidí, vytržených z domovů a násilně zavlčených do fanaticky nepřátelského německého prostředí.

Vzájemný styk působil i zpětně. Hrdinný boj sovětských národů proti fašistickým útočníkům vzbuzoval obdiv všech svobodomylných lidí na světě a drtivá většina našich občanů viděla v příslušnících Sovětského svazu, s nimiž se poprvé měla příležitost setkat v takovém měřítku, představitele prvního socialistického státu. Sověští občané důvěřovali našim lidem, věděli, že jsou to jejich přátelé a pomohou jim všude, kde toho bude zapotřebí. Většina uprchlých sovětských válečných zajatců a civilistů se spoléhala na pomoc českého obyvatelstva a cílevědomě se probíjela na území tzv. Protektorátu. Jejich naděje nebyly zklamány. Prameny hovoří o desítkách případů, kdy naši lidé účinně pomáhali sovětským občanům k útěku z táborů, skrývali je před fašistickou policií a německým obyvatelstvem a aktivně přispívali k jejich úspěšnému pochodu buď k partyzánským jednotkám, nebo až na východní frontu. Mnoho našich občanů zaplatilo svou sta-

tečnost životem, neboť nacisté znali za toto „provinění“ obvykle jediný trest, trest smrti; buď okamžitý, nebo v koncentračním táboře.²⁷

Obdobným způsobem se chovali naši občané i k příslušníkům jiných evropských národů. Pomáhali stejně aktivně např. anglickým válečným zajatcům, kteří často prchali z fašistických táborů, nebo civilním dělníkům polským, francouzským, jugoslávským aj. Prameny vykazují stovky takových příkladů pomoci a dodnes žijí v různých evropských zemích lidé, kteří se zachránili díky odvaze Čechoslováků. Pomoc válečným zajatcům a cizím civilním dělníkům se stala masovou zvláště v posledních měsících války. Tehdy hnali Němci přes naše území transporty válečných zajatců spolu s vězni z koncentračních táborů a velké skupiny cizích civilních dělníků z východních částí říše, kam se blížila sovětská armáda. Tyto strašné pochody, v nichž zahynuly tisíce lidí, vzbudily rozhořčení českého obyvatelstva. V ty dny naši občané zachránili život nespočetným obětem nacistu, ať již tím, že jim poskytli jídlo nebo jim dopomohli k útěku.²⁸

Další významnou kapitolou při sledování osudu válečných zajatců a cizích civilních dělníků na našem území je jejich účast v ozbrojeném partyzánském boji. Je známo, že v partyzánských jednotkách na našem území bojovalo mnoho uprchlých válečných zajatců, zvláště sovětských, ale byli tu i občané francouzští, angličtí, rumunští, jugoslávští aj.²⁹ Podobně tomu bylo s mnoha uprchlými civilními občany nejrůznějších evropských národností. Jejich pomoc se zbraní v ruce v osvobozovacím boji našich národů si zaslouží zvláštní pozornosti a podrobného samostatného zpracování.

Přítomnost občanů mnoha národů na našem území měla několik kladných stránek pro aktivní odpor proti fašismu u nás. Byli to především sovětské občany, kteří byli ve své většině neaktivnějšími bojovníky proti fašismu. Měli proto nejpronikavější vliv na naše prostředí. Byli mezi nimi mnozí s velkým politickým rozhledem, nekompromisní bojovníci s fašismem, jejichž vliv na náš lid nelze podceňovat. Konec konců i většina příslušníků jiných národů byla jasně protifašisticky orientována. Také mezi nimi a našimi občany vyrostly pevné pocity sympatie a přátelství. I když ve složitých podmínkách okupačního režimu u nás, zvláště v pohraničí, nedošlo k masovému vystoupení cizích pracovníků proti okupantům, přece jen systematické akce proti výrobě a jiné odbojové činy byly účinnou zbraní, jež rozleptávala hospodářství a vnitřní bezpečnost nacistického Německa. Solidarita mezi příslušníky nacisty porobených národů, včetně příslušníků národů protihitlerovské koalice, se stala důležitým faktorem upevňujícím politický charakter jak jich samotných, tak také našich občanů.

V souvislosti s posledním problémem je třeba řešit podíl a vliv komunistů různých národů na uvědomění masy totálně nasazených dělníků a válečných zajatců. Zvláště mezi sovětskými občany byla řada komunistů, jimž se podařilo obelstít vytrířovací komise wehrmachtu a SS-komand a splynout s masou zajatců či civilních dělníků. V jejich politické práci jim účinně pomáhali komsomolci. Ani u příslušníků jiných národů nechyběli členové komunistických stran. Ti všichni pomáhali stmelit masy lidu v uvědomělý kolektiv. Na druhé straně pokud šlo o neúčinnější pomoc válečným zajatcům a cizím civilním dělníkům v říši či v některém z obsazených území, přicházela především z řad českých, německých nebo jiných komunistů. Nacistům se naštěstí nepodařilo vypátrat ani část tajných nitek, jež ovlivňovaly smýšlení tisíců lidí. Jen v paměti přímých účastníků zůstávají zachovány vzpomínky na některé akce komunistů. Nikdy se nedovíme o všech bezejmenných hrdinech, kteří všemi způsoby rozšiřovali zprávy z front

mezi válečnými zajatci a nasazenými dělníky, morálně posilovali fyzicky zbídačené kamarády a přiváděli je k aktivnímu boji s fašismem. Pro sledování tohoto posledního faktoru budou nejcennějším pramenem osobní vzpomínky.

Epocha kultu osobnosti zabránila i sovětské historické vědě, aby viděla a hodnotila problematiku válečných zajatců a cizích civilních dělníků na území fašistické říše spravedlivě. Dodnes jí chybí monografická zpracování tohoto tématu. V nejobsáhlejších díle o Velké vlastenecké válce³⁰ věnují mu sověští historikové mizivě málo místa a pozornosti. Docházejí pouze k nejobecnějšímu závěru, že přílišná koncentrace velikého počtu lidí různých národností v říši vedla k zeslabení fašistického týlu.³¹

Naše studie se pokusila naznačit, že problém válečných zajatců a cizích civilních dělníků v hitlerovském Německu je jednak mnohem složitější, než jak ho dosud tradovala i marxistická historiografie, sovětskou nevyjímaje.

Za druhé: z komplexu těchto problémů vyplynula jejich prvořadá hodnota pro výklad druhé světové války. Bez nich nebude tento výklad nikdy úplný, naopak bude ochuzen o nemalou část.

Za třetí: fašistický týl nemohla zeslabit pouhá koncentrace velikého počtu lidí různých národností. Za touto „koncentrací“ je nutno vidět na jedné straně život miliónů lidí, který vlastně z hlediska životní úrovně a pracovních podmínek nelze nazývat životem, ale spíše živořením; na druhé straně nevídané hrdinství, s jakým tyto lidi vedla jejich neuhastitelná touha po svobodě do aktivního boje s fašismem v jeho hlubokém týlu. V čele tohoto antifašistického boje, který byl dosud neprávem opomíjen, a často úmyslně nepříznivě období kultu osobnosti zatlačován do pozadí nebo dokonce falešně vykládán, stanuli sověští váleční zajatci a sověští civilní pracovníci, zavlčení do říše. Jejich odboj to byl, nikoliv pouhá koncentrace, který citelně oslaboval fašistický týl a přispěl ke konečnému vítězství Sovětského svazu a celého antifašistického tábora.

Konečně za čtvrté je si třeba uvědomit obrovský význam politické školy, kterou ve fašistickém Německu všichni váleční zajatci a cizí civilní dělníci prošli. Nikoliv náhodou stojí dnes ti, kteří se vrátili z této nelidsky kruté školy života v čele neupřímnějších a neaktivnějších bojovníků za světový mír, lhotejno jakou řečí mluví. Tento faktor se právě tak jako předchozí, v marxistické historiografii dosud „neuplatnil“. Rozpracování bohatého souboru otázek souvisejících s touto problematikou dospěje nesporně k celé řadě dílčích i nových základních závěrů.*

P o z n á m k y

* Článek je psán jako první, spíše programový příspěvek autorů, zabývajících se souhrnným zpracováním daného tématu. Má za úkol upozornit veřejnost i vědecké pracovníky na řadu problémů z druhé světové války.

¹ *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem internationalen Militärgerichtshof*, sv. 1—42, Norimberk 1947. (Dále IMN.) Důležitý materiál skýtá proces nazvaný Wilhelmstrassprozess, v němž byla obžalována řada funkcionářů nacistického Německa, kteří po dobu své činnosti se věnovali otázkám válečných zajatců a zavlčených občanů na nucené práce. Jedna z kopií celého procesu i s opisy dokumentů je uložena v centrálním archivu v Postupimi.

² Viz např. Gerald Reitlinger, *Ein Haus auf Sand gebaut* (Hitlers Gewaltpolitik in Russland, 1941—1944), Szymon Datner, *Zbrodnie wehrmachtu na jencach wojennych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961.

³ Rozličné směrnice o zacházení s občany evropských národů zavlčenými na nucené práce jsou obsaženy v materiálu výše uvedených soudních procesů. Také ve fondech nižších úřadů bývalého nacistického Německa je mnoho rozličných nařízení a výnosů, jež ukazují na značné rozdíly ve výkladu ústředních výnosů v jednotlivých oblastech.

⁴ Je možno poukázat na řadu míst z výslechu Sauckla před vojenským tribunálem v Norimberku (IMN sv. 14 a 15, ale i další). Rovněž obžalování např. ve Wilhelmstrasseprocesu se hájími poukazováním na nezbytnost používat cizí pracovníky ve válečném průmyslu za existence totální války. Je charakteristické, že svědci obhajoby v tomto procesu jednomyslně popírali, že by práce občanů dočasně porobených národů Evropy měla charakter otročké práce.

⁵ O polských občanech zavlečených na nucené práce do Německa v průběhu druhé světové války je velké množství dokumentů v materiálu ve výše uvedených soudních procesech s nacistickými válečnými zločinci. Z polské literatury, věnované tomuto problému, upozorňujeme aspoň na knihu W. R u s i ŋ s k i, *Polozienie robotníkŃw polskich w czasie wojny 1939—1945 na terenie Rzeszy i „obszarŃw weielonych“*, Poznań 1949. E. S e e h e r, *Exploatacja robotníkŃw polskich w niemieckim przemyśle i rolnictwie w latach 1939—1945*, SobŃtka, roč. XVII, 1962, říslo 2.

⁶ Viz téměř všechny svazky IMN. O sovětských válečných zajatcích i civilních občanech zavlečených na nucené práce do nacistického Německa viz např. Gerald Reitlinger, *Ein Haus auf Sand gebaut (Hitlers Gewaltpolitik in Russland)*; Také Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941—1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*, Düsseldorf 1958.

⁷ V průběhu druhé světové války vyšlo mnoho nařízení upravujících mzdy občanů Sovětského svazu a Polska, kteří byli v Německu na nucených pracích. Radu dokladů přináší citovaná kniha R u s i ŋ s k é h o, *Polozienie robotníkŃw*; viz také J. K u c z y n s k i, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis in die Gegenwart*, Bd. II, Erster Teil, 1933 bis Mai 1945, Berlín 1953. Jedním z mnoha konkrétních dokladů mzdové politiky nacistických orgánů vůči těmto lidem je výnos o mzdách ostarbeitrů, pracujících v zemědělství v župě Niederdonau z 18. května 1943. (Státní archiv Třeboň, fond Nové Hradý.) Na základě tohoto nařízení dostávali ostarbeitři o něco vyšší mzdy než podle dosud platného nařízení z 20. července 1942. Ale i tak si vydělali za měsíc těžké mnohahodinové práce sotva několik marek.

⁸ Na území Německa bylo zaměstnáno válečných zajatců a cizích dělníků: květen 1941 asi 3 milióny, květen 1942 4 100 000, květen 1943 6 300 000, květen 1944—7 100 000. Viz K u c z y n s k i, *Die Geschichte der Lage*, Bd. II, str. 265.

⁹ V literatuře je dostatek příkladů, jež dokazují účast uprchlých válečných zajatců a civilních dělníků z mnoha evropských zemí v partyzánském boji v nacisty obsazené Evropě. Uvádím jen několik příkladů. В. И. К л о в о в, *Плечом к плечу (Советские люди в партизанском движении европейских стран)*, *Советские партизаны*, стр. 764, Moskva 1961. Jiří Doležal, Josef Hrozienčik, *Mezinárodní solidarita v Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1959.

¹⁰ Uvádíme aspoň několik prací, v nichž se ukazuje jasně významná účast komunistů v boji proti nacistickému Německu. Nemůžeme vypočítávat všechnu velmi početnou literaturu, proto se omezujeme na tituly aspoň z některých zemí. M. Thorez, *Les communistes pendant la deuxième guerre mondiale*, Paříž 1959; Col. I. Cupša a kol., *Contributia Romunii la razboiul antihitlerist (23. August 1944—9. Mai 1945)*, Bukureřt 1958, ruský překlad Moskva 1959, O. Winzer, *Zwölf Jahre Kampf gegen Faschismus und Krieg, Ein Beitrag zur Geschichte der Kommunistischen Partei Deutschlands 1933—1945*, Berlín 1955; A. Schmiedt, *Damit Deutschland lebe. Ein Quellenwerk über den deutschen antifaschistischen Widerstandskampf 1933—1945*, Berlín 1959.

¹¹ V literatuře o boji antifasistů na území nacistického Německa je mnoho příkladů, jež dokazují účast občanů různých evropských zemí zavlečených na nucené práce i válečných zajatců na tomto boji. Uvádíme aspoň některou literaturu tohoto druhu. G. Nitsche, *Die Saefkow-Jakob-Bästlein Gruppe*, Berlín 1957; Stephan Hermlin, *Die erste Reihe*, Berlín 1952; *Zur Geschichte der deutschen antifaschistischen Widerstandsbewegung 1933—1945. Eine Auswahl von Materialien, Berichten und Dokumenten*, Berlín 1958; I. Krause, *Die Schumann-Engert-Gruppe*, Berlín 1960; G. Glondajewski, H. Schumann, *Die Neubauer-Poser-Gruppe*, Berlín 1957.

¹² Literatura, jež se zabývá válečnými zajatci a cizími dělníky na území Německa za druhé světové války není příliš početná. Uvádíme některé příspěvky. E. A. Б р о д с к и й, *Освободительная борьба советских людей в фашистской Германии (1943—1945 гг.)*; *Вопросы истории* 1957, № 3. Н. Ф. К ю н г, У. Р. Т а л ь м а н т, *Из истории движения сопротивления советских людей в лагерях гитлеровской Германии (1941—1945 гг.)*. *История СССР* 1959, № 5. J. M a i, *Vom antifaschistischen Widerstandskampf der Sowjetbürger in Deutschland, besonders im Konzentrationslager Buchenwald (1941—1945), Für eine Welt ohne Krieg und Faschismus*, Greifswald 1961.

¹³ V centrálním archivu v Postupimi je v ústředních fondech bývalých nacistických úřadů

zachován materiál k tomuto tématu jen troskovitě. Je to zejména v bývalém Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, Der Reichsminister für Bewaffung und Munition, Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion, Der Beauftragte für Vierjahresplan, Reichsforstamt a konečně Rechtsministerium.

¹⁴ Daleko více materiálu je uloženo v archívech v NDR a také u nás z nižších úřadů bývalého nacistického Německa. Např. ve fondech bývalých landrátů je velké množství důležitých dokumentů k otázkám, jimiž se zabýváme v tomto příspěvku. Také v soudních spisech lze nalézt důležité zprávy o životě válečných zajatců a civilních dělníků a o jejich boji proti fašismu. Např. cenný materiál tohoto druhu je uložen ve státním archívu v Drážďanech a v Litoměřicích.

¹⁵ Jen práce W. R u s i n s k é h o (výše citovaná) se zabývá z širších pozic polskými občany v Německu, ale i ona není úplná. Chybí však monografie o občanech Sovětského svazu, Jugoslávie, o našich občanech a pochopitelně i o občanech západoevropských zemí. Někteří historikové, pokud věnovali pozornost těmto lidem, všimli si především lidí ze Sovětského svazu v souvislosti různých pokusů zneužít je v průběhu války ke zrádné činnosti proti jejich vlasti. Např. se v podobných studiích věnuje pozornost zrádnému generálovi Vlasovovi a jeho hnutí, pokusům získat příslušníky kavkazských národů pro boj proti Sovětskému svazu apod. Viz např. knihu R e i t l i n g e r o v u, *Ein Haus auf Sand gebaut*.

¹⁶ Na katedře dějin SSSR a lidových demokracií filosofické fakulty v Brně byla založena sbírka vzpomínek bývalých válečných zajatců a civilních dělníků, kteří byli na území Německa. Sběrka, dnes již značně bohatá, má velký soubor vzpomínek především sovětských občanů. Některé vzpomínky přinášejí cenná svědectví o boji sovětských občanů v týlu nepřítelů na území říše, o různých sabotážních akcích, o spolupráci s příslušníky mnoha národů. Je třeba zdůraznit, že sběr vzpomínek je jednou z cest, jak doplnit skoupé prameny. Značného úspěchu bylo dosaženo v tomto směru již v Polsku a ve Francii.

¹⁷ Částečně se touto otázkou zabývá V. K r á l, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938—1945*, sv. III, Praha 1959. Král se ovšem ve své rozsáhlé práci nemohl věnovat více osudu našich lidí nasazených na nucené práce do Německa.

¹⁸ Např. Fr. H e j l, *Z boje za svobodu*, Sborník Vám poděkování a lásku Vám, Praha 1960. V Institutu marx-leninismu při SED v Berlíně pod sign. AII, denní hlášení gestapa z Vratislavi, je několik případů, kdy naši občané se účastnili sabotáží nebo náleželi k podzemním skupinám odporu. Pod sign. la-d NJ-1087 jsou uložena akta Volksgerichtu proti skupině Hatschek a spol. Byli odsouzeni k trestu smrti naši občané, kteří spolupracovali s podzemní organizací zvanou Europäische Union. Je možno jmenovat další případy.

¹⁹ Rechtsministerium, sign. 30.01, Strafprocessakten über Tschechoslowakische Staatsangehörige, die vorwiegend wegen Landes und Hochverrat und Feindbegünstigungen zu Freiheitsstrafen und Todesstrafen verurteilt worden sind. Je to asi 500 fasciklů z let 1928—1945.

²⁰ Viz výše poznámka 18. Je tam uložen mimo jiné i velmi zajímavý soudní spis pod sign. N7/1434 proti Zimmetovi a Hutzmannovi. Jde o odsouzení skupiny antifašistů, kteří byli ve spojení s organizací válečných zajatců, jež se jmenovala „Brüderliche Vereinigung der Kriegsgefangenen“. Mezi odsouzenými byl také Čech Mervald z Prahy, který pracoval jako laborant v Německu a vykonával důležité funkce v této skupině.

²¹ Citovaná kniha R u s i n s k é h o je založena zčásti na vzpomínkách polských občanů.

²² Zatím chybí práce, která by se zabývala celkovým vývojem okupace našeho pohraničí. Jmenujeme aspoň několik studií, jež jsou věnovány některým dílčím problémům. J. O r l i k, *Opavsko a severní Morava za okupace*, Ostrava 1961; F. M a i n u š, *České školství v pohraničí za nacistické okupace se zvláštním zřetelům k severní Moravě a Slezsku*, Slezský sborník, roč. 57, 1959, č. 3; F. M a i n u š, *Sovětská váleční zajatci na našem území v letech druhé světové války*, Sborník Vám poděkování a lásku Vám, Praha 1960.

²³ Na našem pohraničí nebyli váleční zajatci a cizí dělníci rozmístěni rovnoměrně. Nejvíce jich bylo v západních a severozápadních Čechách, kde byl průmysl nejsilnější, zejména těžba hnědého uhlí. Námí uváděné číslo je pochopitelně problematické, ale zatím nejsou k dispozici přesnější celkové zprávy.

²⁴ Z bývalých úřadů nacistického okupačního režimu, v jejichž fondech se nachází materiál k těmto otázkám je třeba uvést úřady vládních prezidentů v Opavě a v Ústí n./L. (Uloženy ve státních archívech v Opavě a v Litoměřicích.) Také v bývalých úřadech landrátů je mnoho důležitého materiálu. Rovněž v podnikových archívech je bohatý pramenný materiál k těmto otázkám. Ani archivy velkostatků nejsou v tomto směru bez významu. Velmi málo pramenů se zachovalo ze spisoven táborů pro válečné zajatce a cizí pracovníky.

²⁵ Viz např. K u c z y n s k í, Bd. II, str. 271, kde je tabulka o plnění norem u jednotlivých

národních skupin válečných zajatců. Také v dokumentech z našich archivů získáme mnoho dokladů o nízkém pracovním výkonu těchto lidí.

²⁶ Ve sbírce vzpomínek bývalých válečných zajatců a nuceně nasazených dělníků v Německu, uložené na katedře dějin SSSR a lidových demokracií v Brně, je mnoho dokladů, jež ukazují, jak např. sovětsští občané vzpomínají na pomoc poskytnutou jim v době války našim obyvatelem.

²⁷ Viz Orlík, Opavsko, str. 196. Za poskytnutí pomoci byl odsouzen zemědělec Víteček k trestu smrti. Za pomoc při útěku sovětských zajatců z továrny v Brance byl odsouzen jeden český dělník k trestu smrti, druhý do koncentračního tábora a další dva ušli trestu jen tím, že uprchli a skrývali se až do osvobození v lesích. (Podnikový archiv braneckých železáren.) Podobných příkladů lze uvádět celou řadu.

²⁸ Mnoho příkladů o pomoci našich občanů zbitačeným obětem nacistických táborů na pochodech přes naše území je zachováno v kronikách obcí, škol i závodů. Pro oblast Moravy viz některé příklady v knihách Z. Konečný a F. Mainuš, *Osvobození Severomoravského kraje ve světle kronik*, Ostrava 1962; Z. Konečný a F. Mainuš, *Kronika osvobození Jihomoravského kraje*, Brno 1962.

²⁹ Viz cit. dílo, J. Doležal, J. Hrozienský, *Mezinárodní solidarita. Také Partyzánské hnutí v Československu za druhé světové války*, Praha 1961 (kolktiv autorů).

³⁰ *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941—1945*. Т. 1—5. Москва 1960—1963 гг.

³¹ *История ВОВ Советского Союза*, Т. 2., с. 385.

Díky upozornění s. J. Tesaře se nám podařilo získat celkovou zprávu o počtu cizích dělníků a válečných zajatců v tzv. Sudetech. Z technických důvodů nebylo možno již tento dokument vělit do článku. Podle hlášení K. H. Frankovi jako vyššímu vůdci SS, byl počet cizích dělníků a válečných zajatců počátkem dubna 1944 (bez protektorátních příslušníků) zhruba 200 000. Z toho válečných zajatců bylo 69 580. V pozdějších měsících se počet těchto lidí ještě zvýšil. Také na území, které nespadlo pod sudetskou župu (Těšínsko, jižní Morava a jižní Čechy) bylo několik tisíc cizích pracovních sil. (Státní ústřední archiv, S-110-4-233.)

UM EINE NEUE WERTUNG DER KRIEGSGEFANGENEN UND DER ZIVILEN FREMDARBEITER IM HINTERLAND DES FASCHISTISCHEN DEUTSCHLAND WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Obleich der Geschichte des zweiten Weltkrieges sowohl in der Fachliteratur als auch in der Memoirenliteratur eine grosse Aufmerksamkeit gewidmet wurde, sind manche bedeutende Abschnitte noch nicht zufriedenstellend bearbeitet worden. Einer von diesen ist das Problem der Kriegsgefangenen und der in das nazistische Deutschland verschleppten zivilen Fremdarbeiter. Die westliche Literatur weicht diesem Problem absichtlich aus dem Wege. Die Zeit des Personenkults hat auch die sowjetische historische Wissenschaft daran gehindert ihren Standpunkt darzulegen und gerecht den Aufenthalt der Kriegsgefangenen und zivilen Fremdarbeiter, mag es sich nun um sowjetische oder Angehörige anderer Nationalitäten handeln, zu bewerten.

In dem inhaltreichsten Werke über den Grossen vaterländischen Krieg (Vgl. die sechsbandige Geschichte des Grossen vaterländischen Krieges der Sowjetunion 1941—1945), von sowjetischen Historikern verfasst, wird nur der allgemeine Schluss gezogen, dass die übermässige Konzentration einer grossen Anzahl von Menschen verschiedener Nationalitäten im Reich zur Schwächung des faschistischen Hinterlandes geführt hat. Unsere Studie, die vorläufig einen programmatischen Charakter hat, bemüht sich aufzuzeigen, dass das Problem der fremden Arbeitskräfte im Hitlerdeutschland viel komplizierter war, als wie bislang die marxistische Geschichtswissenschaft behauptet hatte. Die Verfasser der Studie sind bestrebt den erstrangigen Wert der Problematik der Kriegsgefangenen und ausländischen zivilen Arbeiter für das bessere Verständnis des zweiten Weltkrieges hervorzuheben. Ohne die Berücksichtigung dieses Problems würde die Erläuterung des zweiten Weltkrieges nicht erschöpfend sein.

Vor allem wird in der Studie aufgezeigt, dass allein die Konzentration der fremden Arbeitskräfte im Reich und ihr Einsatz in der Arbeitsprozess, das faschistische Hinterland nicht schwächen konnte. Hinter dieser Konzentration muss man einerseits das bittere Leben von Millionen von Menschen sehen, die in ihrer Mehrheit sich das menschliche Ehrgefühl erhalten haben; andererseits muss man das ungläublich selbstlose Heldentum der mit dem Faschismus

im Hinterland kämpfenden Menschen zu schätzen wissen. An der Spitze dieses antifaschistischen Kampfes, der zur Zeit des Personenkults in den Hintergrund geschoben und sogar falsch ausgelegt wurde, standen die Sowjetmenschen. Der aktive Kampf der nach Deutschland verschleppten Fremdarbeiter war es, und nicht lediglich die bloße Konzentration, der fühlbar das faschistische Hinterland schwächte und in bedeutenden Masse zum Siege des antifaschistischen Lagers beigetragen hatte.

Die Kriegsgefangenen und zivilen Fremdarbeiter haben im Reiche schwere Prüfungen durchmachen müssen, die in ihrem politischen Denken dauernde Spuren hinterlassen haben. Es ist kein Zufall, dass heute diejenigen, die nach dem Kriege in Ihre Heimat zurückkehrten, an der Spitze der aktivsten Kämpfer für den Frieden und gegen die neu anrückende Gefahr des Faschismus stehen. Auch dieser Faktor wurde bisher von der marxistischen Geschichtswissenschaft übersehen.

Übersetzt von E. Uhrová